

הרהורים על השימוש במילה "פאודליות"*

קלוד כאהן

קלוד כאהן יוצא בקריאה ליתר הקפדה על אחדות השפה בה משתמשים ההיסטוריונים, כדרך ליצירת הבנה לגבי הסוגיות הנחקרות. הדוגמא אותה מציין כאהן במאמרו היא הפאודליזם. השימוש חסר האבחנה שנעשה במונח זה, טוען כאהן, טישטש והפך אותו למתאר מגוון רחב של תופעות, אשר ספק אם לאחר בדיקה מקפת (כפי שעורך הוא) עדיין יתוארו כפאודליות. בנוסף לכך מצביע כאהן על הדרך שבה האירופוצנטריות ה"אינסטינקטיבית" מעוותת את תפיסת ההיסטוריה, ומציע דרכים להתגבר על כך.

לאחר ניתוח הבעיות המרכזיות הקשורות בשימוש חסר האבחנה במונח "פאודליזם", תוך הצבעה על המאפיינים הבסיסיים של המוסד, עובר כאהן לבחינת התפתחות האקטאע באימפריה המוסלמית תוך השוואתו לפאודליזם המערבי. המסקנה אליה מגיע כאהן, היא כי מרכיבי היסוד של הפאודליזם אכן נמצאו גם ב"מזרח" וגם ב"מערב", וכי ההבדלים ביניהם נובעים מנסיבות היסטוריות. באופן זה המאמר תורם גם לטשטוש הדיכוטומיה שבין מזרח למערב.

אנו עומדים בפתח השנה השלישית לקיומו של כתב העת שלנו (*Journal of the Economic and Social History of the Orient*). הוא נוסד בידי עמיתים, שהמשותף להם ולמוציא לאור הוא מודעותם לפיגור שנצבר באחד מענפי חקר "המזרח" והרצון לפעול כדי לסייע בהדבקת פיגור זה, זאת בלא שיתיימרו להיות בעלי מיומנויות מיוחדות, ובוודאי בלא שיחשבו להקים אסכולה מסוג כלשהו סביב דוקטרינה או מורה. באורח צנוע אך ממשי, כך אני מאמין, החל כתב העת שלנו למשוך אליו מגוון של משתתפים, והתקבצות המעשים והרעיונות שנבעה מכך עודדה, אולי, מחקרים חדשים. בתחומים מסוימים היו כמה מאמרים שהציגו חידושים של ממש – מבחינת

* Cahen, Claude, 1960. "Au seuil de la troisième année: réflexions sur l'usage du mot de féodalité", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3: 2-20
תרגום מצרפתית: הגי פורשנר.

המתודה או מבחינת הגישה; אין כל בוששה להוסיף ולומר כי הלאקונות שנתגלו בתחום המדעי שלנו – ובנו עצמנו – לא מולאו, ולא יכולים היו להתמלא, בשלוש השנים הללו. קיומם מונע מאיתנו להציע כל הנחיה כללית לכותבים, בהנחה שהרגשנו צורך בכך, ולא נותר לנו אלא לברך על הגיוון שלו וזינו, על הסיוע שניתן לנו ועל שיתוף הפעולה שבו התברכנו.

ובכל זאת – אם הקדשנו את עצמנו באורח ייחודי להיסטוריה הכלכלית והחברתית של המזרח שכתב עת זה חייב לסייע בכתובתה, או אם אנו מעוניינים במובן רחב יותר בהעמקת ידיעותנו בתחום נרחב זה, אשר נחקר עד עתה באורח מאוד לא שווה – אין אנו פרטיזנים אינדיבידואליים בלבד, אלא אנו תורמים בדרך כלשהי ליצירה משותפת שלא נוכל לממש אם נמשיך להתעלם אלה מאלה. חובתנו למוטט את המחיצות, שהן התוצאה העיקרית הנובעת מקיומו של מגוון השפות. עלינו לעשות זאת כדי ליצור בקרבנו מחדש את המקבילות ליחסים או לקרבת המשפחה שהיו קיימים, לצד ההבדלים, בין קבוצות האנשים המשמשים מושא למחקרנו. רק כך ניתן יהיה לוודא באורח המיטבי את מידת המקוריות, ולו של קבוצה אחת ויחידה, ומתוך היכרות עם אחדים ממאפייניה להסיק את הפירוש הנכון ביותר. להקיף במבט אחד את העמים הרבים המופרדים באמצעות גבולות מצומצמים מדי – זוהי משימה המתחורות כהכרחית במיוחד כשמדובר ברגעים אחדים של ההיסטוריה של המזרח הקרוב העתיק, והיא אינה פחות הכרחית גם בשעה שניצבות מולנו (בזמנים אחרים, ובמיוחד באלה שהם יותר קרובים לתקופתנו) אימפריות רחבות ידיים ותחומים לשוניים נרחבים יותר. הבעיה החמורה ביותר אינה הקושי של כל אחד מאתנו להתעדכן בתוצאות שהושגו בתחומי מחקר המשיקים לתחומי; הבעיה היא שבגלל סיבות רבות (השפה, טיבן של התעודות, טיבם של המונחים שבאמצעותם מתארת כל חברה את עצמה, וגם הגיוון המאפיין את הכשרתנו) אין בינינו הסכמה קפדנית בכל הנוגע לשפה, ובשל כך אנו משתמשים לעתים במונחים שונים כדי להציג עובדות דומות, או מעניקים לעתים שם זהה לעובדות מנוגדות שלא ניתן לצמצמן לכדי סוג אחד. דיונים רבים יאבדו את סיבת קיומם או יוארו באור חדש אם אך ישתמשו המשתתפים בהם באותן מילים לאותה משמעות, ולמשמעויות שונות במילים שונות. מכל מקום, יש לקוות כי ביצירה משותפת יוכיחו המשתתפים השונים לפחות מידה מינימלית של אחידות הביטוי.

ברוח זו אני מבקש לפרוש בפני שותפינו וקוראינו את הרהורים שעלו בי עם קריאתו של ספר שהופיע לאחרונה, שאנו, ברובנו, לא היינו מבחינים בו משום שכותרתו אינה מזועזעת לנו, אך יש בו פרקים – ודברי הפצרה – שמחובתנו לשים לב אליהם ולהשיב להם. האם יש צורך לומר כי בתחום זה איני מקנה לעצמי שום תכונה מיוחדת, ולכן איני מתיימר, בשום פנים ואופן, למלא תפקיד של גותן ההוראות? להפך: כמו רבים מאתנו, המומחים בחקר העובדות בתחומים מוגדרים, אני חש די שלא

קלוד כאהן

בנוח כאשר עלי להתעלות ולהידרש לשיקולים כלליים יותר, שצביונם הטכני והקונקרטי מועט מדי. אני מאמין כי חובה עלינו לאלץ עצמנו לעשות כן מתוך עניין בהגדרה מדויקת של מושאי עבודתנו ושל המתודה שלהן, וכמו כן – האם לומר זאת? – משום שאחרים (פילוסופים, פוליטיקאים וכיוצא באלה), שידם אינה עושה במלאכה כמונו ושאינם באים במגע עם המקצוע, לא מנעו מעצמם את הדיבור וביטאו דעות המעוותות את גישתו של הציבור הרחב ובאמצעותו גם את גישתנו.

* * *

הספר שמדובר בו, האדנות והפאודליות, שנכתב בידי עמיתי וחברי ר. בוטרוש (Boutruche 1959), הוא פרי עטו של "חוקר המערב" (occidentaliste); הספר לא היה מוצג כאן אלמלא ניסה המחבר, ברצותו "למקם" את מושא תיאורו – החברה באירופה המערבית בימי הביניים – להעריך את מידת מקוריותה, ולכן נגרר להשוואות בין התחום שלו לבין התחום שאנו נקרא לו (לצורך העניין) "התחום שלנו".

בפתח החיבור מובאת הקדמה, המעמידה אותנו כמעט בברוטליות בפני הבעיה ובפני טווח האחריות שלנו. בהקדמה זו משחזר המחבר את תולדות התפיסות השונות של ה"פאודליות". המסורת המקובלת, שהאחריות ליצירתה מוטלת על כתפי אנשים רבים, גרמה לכך שהכינוי "פאודלי" אומץ כדי לתאר את החברה באירופה המערבית בימי הביניים; הכינוי הזה הוא כמובן אומלל, אם נשתמש במילה במובנה האטימולוגי, מכיוון שהאחוזה ("פאודום" [fief]) היא רק אחד המרכיבים הסטרוקטורליים של החברה ההיא. המונח הופך אומלל עוד יותר כאשר משתמשים בו אחרים, מרקסיסטים או שאינם כאלה, הרואים בפאודליות סוג מסוים של ארגון כלכלי-חברתי המאופיין בעיקר בנחלה הפאודלית ובאדנות; שהרי בארגון חברתי כזה, האחווה עצמה (ה"פאודום") לא הייתה אלא מרכיב משני בחשיבותו, המוגבל למעמד העליון, ואף לא תמיד הייתה קיימת.

במידה מסוימת, הבעיה נובעת מאופן השימוש במילה: העיקר הוא לדעת מהי הגדרתה. באשר למונח "אחוזה" עצמו: בשלבים הפרימיטיביים אמנם ציין מונח זה נכסים בדמות בעלי חיים (בהמות משק), אך ברבות הזמן עוותה משמעותו. המצב הופך חמור עוד יותר כאשר חוסר ההתאמה האטימולוגי של המילה מלווה בחוסר דיוק ובבלבול בקשר להגדרה עצמה. כאשר עיתונאים או פוליטיקאים מוקיעים את ה"פאודליות", מי בדברו על האיגודים המקצועיים ומי בדברו על התאגידים – נוחא. ואולם, יש להכיר בכך שביקורת זו חלה גם על חוקרי מורח רבים. ברור שיש כותבים לא מעטים שיעניקו את התואר "פאודלית" (בלי מידה יתרה של הקפדה) לחברה, פשוט משום שמצאו בה קו אופי זה או אחר שבאופן כללי מזכיר להם סוג של פאודליות מערבית; זאת מכיוון שזו האחרונה היא, לפי תפיסתם, נטולת כל קווי מתאר ברורים,

או גרוע יותר – משום שנדמה להם כי ניתן לפרש קו אופי מסוים לאורה של אותה פאודליות מערבית: במקרה אחד יהיה זה פיצול הסמכות הפוליטית לטובת בעלי עוצמה פרטיים, ובמקרה אחר – תמלוג נדל"ני (ובדרך כלל לא יותר מזה). ברור לחלוטין כי עקב גישה זו נולדות חברות "פאודליות" בהמוניהן. אך בשל כך דרך הצגתו של העניין כולו היא מטעה: או שמעריבים אלה באלה חברות ומוסדות שאין ביניהם אלא תכונות דמיון חלקיות ושטחיות, שלא לדבר על עירוב בין הפכים גמורים, או שמתדיינים על אודות הצביון ("הפאודלי" או לא) של חברה זו או אחרת. באשר להסבר צביון זה על בסיס מידע בלתי מדויק, תפיסות שאינן במקומן ומילים שבעלי תזות שונות לא תמיד מעניקים להן משמעות וזה: "אלו מילים יופיעו תחת קולמוסי חוקרי המזרח, אם יסכימו לשכוח את מכלול הכינויים המערביים? השימוש בטרמינולוגיה גורפת-כול, הפוסט מכל מאמץ יצירתי, מונע לעתים את היכולת להבחין בסטרוקטורות של המזרח כפי שהן באמת, להעמידן בפרספקטיבה שלהן ולאפיין אותן [...]" (שם: 234).

ואכן, כך מראה גם המחבר עצמו. אמנם, בנוגע ליפן, לא נוכל להוציא מכלל חשבון את האפשרות שבמקרים מסוימים יימצא כי טרמינולוגיה שהושאלה מאירופה "נדבקת" כראוי למציאות "אוריינטלית": אין מסך ברזל בין מרכיבי האנושיות המשותפים לנו. במסגרת ההסתייגויות הללו, משאלתו-תביעתו של עמיתנו היא מוצדקת. ברם, גם אם נתעלם מן המקרים שבהם, בגלל תפיסות מעורפלות יתר על המידה, השימוש במילה "פאודלי" הוא ללא ספק מוטעה, הרי שבמידה מסוימת לגיטימי לכנות סוגים שונים של חברות בכינויים המדגישים את הקרבה המהותית ביניהם והמבטלים הבדלים משניים בין דוגמאות קונקרטיות. באופן כזה יש סכנה שהגזמה בחשיבותם תביא לתהליך של ריסוק המכלול וליצירת מגוון של סוגים שמספרם יהיה כמספר המקרים. הלוואי באותה מידה יש הגזמה בכך שמשתמשים במילה באורח כה רשלני, עד כי מדברים באמצעותה על חברות שיש ביניהן הבדל מהותי, ובכך מסתירים את הפערים העמוקים שביניהן ואת קווי המתאר של התפתחותן.

בסיימו לתאר את התהוותה של הפאודליות באירופה המערבית עד אמצע המאה האחת עשרה בקירוב, מציג בוטרוש את השאלה הבאה: האם לתצורות החברתיות שזה עתה הכרנו (אלו שהתקיימו באירופה המערבית) הייתה מקבילה בחברות אחרות? בהמשך הוא סוקר את רוב החברות שכונו בפי המלומדים "פאודליות". הקושי הניכר הטמון ביוזמה זו הוא, כמובן – והמחבר יודע זאת היטב – שלשם הגשמתה הוא חייב להסתמך על עבודותיהם של מומחים, שבדרך כלל לא ניכרה בעבודותיהם רוח ההשוואתיות או קדנותה: הם לא השתמשו בשפתו, וגם בינם לבין עצמם לא דיברו בשפה אחידה. הוא נאלץ, אם כן, להתאמץ ולערוך בד בבד גם מעין תרגום מלכדי, אך בלא שתהיה בידו האפשרות לאמת את התעודות באופן ישיר. לכן היה על המומחה לומר לו בכל מקרה האם התרגום הוא נכון; ואולם, בה בעת היה על אותו מומחה להיות

מודע לכל מה שניתן להשיג בזכות חיבור שייכתב באותם מונחים מושגיים שאוחדו, כמו גם לכל השינויים שהמחבר עשוי להכניס במתודה שלו.

איני משוכנע כי אני אישית הייתי פועל בדרך שבה בחר בוטרש. כמו כל האבות המייסדים שעיצבו את תפיסתנו בנושא המשטר הפאודלי, גם מוצאו של בוטרש מהאזור שמצפון להרי האלפים; הוא פותח את מחקרו בדיון בסיטואציה שהתקיימה – כפי שמצא – בין נהר הריינוס לנהר הלואר ברגע מסוים בהיסטוריה וממשיך ושואל את עצמו עד כמה נוצרו לה מקבילות בחברות אנושיות אחרות; כאלה הוא מוצא אך מעט. אעז לומר כי על בסיס השוואתיות שנהגתה באופן הזה, מסקנה זו הייתה סבירה – א-פרוירי. ברור שלפאודליות של המערב יש מאפיינים ספציפיים, אך אם נדגיש אותם יודגש גם הניגוד הקיים בינה לבין המשטרים ההיסטוריים האחרים, והרי יש ביניהם לא פחות קווי דמיון; יש אפוא דבר מה סובייקטיבי בהצבתו של מכפיל קבוע לשם הערכת החשיבות שאנו מקנים לכל מאפיין.

הבעיה העיקרית שמטרידה אותנו, כהיסטוריונים השואפים להבין את דרך התהוותו של הומו־פוליטיקוס, היא האם יש צורות הכרחיות של מעבר במהלך התפתחותם של דגמים חברתיים, ומה הם התכנים הגלומים בצורות אלה. דומה כי לפי הגישה הרציונלית אין להתחיל את הבדיקה בחברה שנבחרה באורח שרירותי, אלא להתחיל לבדוק סימולטנית ובאורח שוויוני את כל החברות שבהן ניפרות מגמות מתלכדות, לציין את נקודות הדמיון שביניהן, את ההבדלים ביניהן ואת דרכי התפתחותן. או – אז, במקום שהמערב יהיה הבסיס להשוואה ותתעורר הסכנה שייראה (למרות צעדי הזהירות של המחבר) כאילו הוא הנורמה שאליה נטו, במידה זו או אחרת, כל החברות האחרות, הוא יוצג כמקרה אחד מני רבים (תהא חשיבותו אשר תהא) וכך יקל להעריך את מידת מקוריותו היסודית, אם יש כזו. במילים כלליות יותר: תהיה אפשרות להבחין בכמה טיפוסים מהותיים, לנסות ולציין בדיוק את המאפיינים ההולמים כל אחד מהם, ולקבוע אלו מהם יתקבלו כראויים לתואר "פאודלי". איני רוצה להישמע כמעין מורה בבית ספר יסודי, אך אולי בכל זאת, לאור נסיוני, לא יהיה זה מיותר לציין כמה אינדיקציות פשוטות מאוד שראוי להיעזר בהן בבואנו לערוך הבחנות מעין אלו, ולאבחן את המקורות העיקריים לבלבול אפשרי ביניהן.

א. לעתים נוצר הרושם שמחברים חושבים שאפשר להעניק את התואר "פאודלי" לחברה המתאפיינת באחד מן השניים: בצורות דומיננטיות מסוימות של רכוש גדול, או בדרכים מסוימות של תשלום מטעם המדינה, הניתן בצורה של נכסי דלא נידי או של נכסי הנידי (מיטלטלין), ולא במזומן. איש לא יכחיש כמובן כי האחוזה הגדולה, או ליתר דיוק – הנחלה הנרחבת, היא תנאי הכרחי לקיומה של פאודליות, אשר מצדה אינה עולה בקנה אחד עם האחוזה הקטנה. אך מכך לא נובע שניתן לכנות כל אחוזה גדולה בתואר "פאודלית". בעת העתיקה וגם בעת החדשה היו גם היו אחוזות גדולות

שלא היה להן ולא כלום עם הפאודליות. זאת ועוד: אם המדינה (או הנסיך) מחלקת ממתת ידה, ומשלמת בצורה של נכסי דלא נידי הנלקחים מרכושה שלה – הרי שזוהו ביטוי לתנאים כלכליים, טכניים; אלה אמנם תרמו להתפתחותן של תצורות פאודליות, שלא היו יכולות להתקיים בלא תנאים אלו, אך בשום פנים ואופן לא די בהם כדי לכונן תצורות כאלה. בשני המקרים, קו ההבחנה היסודי, המבדיל בין מה שלחלוטין אינו פאודלי לבין מה שבעצמו אינו מכונן משטר פאודלי אך מהווה מרכיב נורמלי שלו, הוא כדלקמן: כל עוד הבעלות על הקרקע, יהא מקורה אשר יהא ותהייה מידותיה אשר תהייה, אינה מוציאה את הבעלים מתחולתו של המשפט החל על הכול, דהיינו – כל עוד הקרקע הזו, מצד אחד, נותרת כפופה לפיקוח ולהתחייבויות (במיוחד הפיסקליות) שהאחרים כפופים להן, ומצד שני אינה מעניקה למחזיק בה שום זכות אחרת על פני האנשים המתגוררים על הקרקע הזו (אם יש כאלה), מלבד הזכות הכלכלית ליטול חלק מפירות עבודתם ולהפעיל סמכות מנהלת-מכוונת על העבודה הזו, אין מקום לדבר על פאודליות. הדבר שהבעלות הפאודלית מהווה תשלום בעבורו או ערבות חומרית קודמת לו הוא יישומן של זכויות ציבוריות והנהגת מנהל, משפט, מיסוי ופיקוד צבאי. כלומר, אם נסתכל בכך מנקודת המבט של הנתינים, מדובר במרות; אך אם נסתכל בכך מנקודת מבטה של המדינה, הרי זהו סוג של שירות (גם אם מדובר בחדירה לא חוקית אל תחומי סמכותה).

בנקודה זו יש להסב את תשומת הלב לשני קווי הבחנה. כאמור, אם המדינה (נסיך) מוותרת על אדמותיה בתמורה להתחייבויות כלכליות כגון עבודת אדמה, היא נוהגת בדיוק כמו שהיה נוהג כל בעל קרקע פרטי, ואין כאן – אם נפקיד בלשוננו – שום דבר שניתן לכנותו "פאודלי", אלא מדובר בדרך של השבחת הרכוש הציבורי (או רכוש הנסיך). ואולם באותה מידה אין לדבר על פאודליות אפילו אם דרישתה של המדינה קשורה לשירותים שטיבם אינו כלכלי – כמו למשל השירות הצבאי – אם שירותים אלו הם אישיים, ואינם מבטיחים שום זכויות לגבי אנשים אחרים. נהפוך הוא: כאשר המדינה הרומית או המדינה הביזנטית, בתקופות שונות בתולדותיהן, העניקו "נכסים צבאיים" קטנים לאיכרים שאולצו לשרתן כחיילים בעת הצורך, ברור שהן כווננו מעמד של בעלי־רכוש קטנים (או של בעלי־רכוש למחצה), העשויים להתנגד לתהליך של פאודליזציה, וממילא גם לתהליך הגברת עוצמתה של אצולה זו או אחרת, טוב יותר מאחרים. גם בחברות אחרות, שבהן לא הייתה רשות-מדינה אמיתית (כמו החברות הגרמאניות של ימי הביניים המאוחרים), התגלו האיכרים-התחילים כמרכיב של התנגדות לאותה פאודליזציה ממש. יש אם כן שיבוש כפול כאשר חוקר מעניק את התואר "פאודלי" לצעד של מסירת קרקע (יצירת קונצסיה) בתמורה לשירותים שהם כלכליים בבירור. שיבוש נוסף נוצר אם על בסיס התפיסה הנכונה, שלפיה מסירת הקרקע הפאודלית היא תמורה לשירות ציבורי, מצמידים את הכינוי הזה למקרה של

שירות אישי בבירור, שאינו מעניק לנותן השירות שום פיקוד על אנשים אחרים. מסירת הקרקע האחת והיחידה שתיכלל במסגרת הפאודלית היא זו הנעשית בתמורה לשירות שמשמעותו הפעלת סמכות.

אנו נעניק את הכינוי "בעלות חכירתית" (emphytéotique) לכל בעלות על קרקע שנמסרה מטעם המדינה (קונצסיה) בלוויית זכויות וחובות המקבילות לאלה של אחוזה מן הסוג הרגיל וזאת במטרה להשביח אותה. אם המדינה מוותרת, במקרה כזה ובמקרה של רכוש המצוי בבעלות רגילה, על חלק מן הזכויות שיכולה הייתה לדרוש ביחס לשני אלה, הרי שהיא מאפשרת בכך לנהנה לממש זכויות מקבילות גם כלפי התושבים המתגוררים על הנחלה. בכך הופכים כל מי שתלויים כלכלית בנחלה זו להיות תלויים בה גם מנהלית. במקרה כזה הרי שהקרקע מוגדרת כ"נחלה בעלת חסיונות", ומי שיושב עליה "נהנה (מוטב) בעל חסיונות". אם יצליח האחרון להחזיק תחת סמכותו, שהיא גם ציבורית וגם פרטית, את האנשים שבתוך הנחלה שלו, הוא יהפוך לאדונם הפאודלי (seigneur); או-אז נוכל לדבר על משטר אדנותי-פאודלי (seigneurial), ועל תהליך פאודליזציה.

למעשה, "נחלה בעלת חסיונות" היא מושא להורשה, ולפיכך גם הסמכות האדנותית-פאודלית היא כזו, אפילו אם המדינה כבר אינה שבעת רצון מן האדם המיישם סמכות זו. קשה להאמין שהנסיכים ויועציהם לא ראו לעתים קרובות את הסכנה הטמונה בסיטואציות כאלה לעוצמתם-הם; אך אם התנאים הטכניים מחייבים הקצאת קרקעות, או לפחות הכנסה הנגבית מהן בו במקום כגמול לסוכני הציבור, כי אז יש רק שני פתרונות אפשריים: האחד הוא שהסוכנים ייבחרו רק מקרב אלה שכבר יש ברשותם קרקעות ואנשים יושבים עליהן, והשני הוא שסוכנים אלה יקבלו קרקעות שעליהן יושבים אנשים. בדרך כלל לא יכלו הנסיכים לקבוע הליך שיאפשר להגביל את מענקי הקרקע לתקופת כהונה מוגדרת, או לא יכלו ליישם הליך כזה, ולכן הלך ואול מלאי הקרקעות; הפתרון הפשוט ביותר לבעיה זו היה להתיר הורשת כהונות ציבוריות, במטרה להתערב בכל העוצמה שנותרת למעניק (למדינה או לנסיך) כדי לנשל את המכהן הבלתי רצוי, אם זה האחרון השתחרר יתר על המידה מן הפיקוח.

התפיסה בדבר כפיפותה של מסירת הקרקע לשירות היא המרכיב שבו מתבטאת המקוריות האינטלקטואלית של המשטר הפאודלי; משום כך אי אפשר להעניק את התואר "פאודלי" לשיטה שעדיין לא פיתחה את התפיסה הזו. אף על פי כן, גם "טובת ההנאה", או האחווה (fief) במובהק, הפכה כידוע למעין מושא להורשה, דבר שערער את האיוון של השיטה לטובת הזכויות שבהן החזיק הנהנה ביחס לקרקע, אם כי בלא שהביא להיעלמותה של השירות.

ב. לעתים קרובות מתעורר הרושם כי המחברים מעניקים את התואר "פאודלי" לכל חברה שבה הם מוצאים אנשים כפופים למרות, הקשורים אל אדונים בקשרים של תלות

פרטית. אכן, ברור כי זהו אחד המאפיינים של המשטר הפאודלי, אך האם נובע מכך שדי בתצורות כאלה של תלות כדי להגדיר משטר זה כפאודלי ושאותן תצורות הן פאודליות מטבען באורח שאינו תלוי בדבר? הרי מובן מאליו שניתן למצוא ביניהן קווי דמיון מסוימים, אך מכאן ועד לזיהוי זה עם זו המרחק הוא רב (ואני הייתי מבחין ביניהן באופן ברור יותר מכפי שהבחין ביניהן בוטרוש). הקלינטלה (הגתונים למרות הפאודל ולחסות) – אותם אנשים שהאצילים העשירים בערי הקיסרות הרומית או בערי המדינות שהיו ירושתיה גייסו מקרב הפלפס (ההמון-האספסוף) העירוני ומקרב מי שהיו עבדיהם המשוחררים – מבוססת ביסודו של דבר על תלות כלכלית, ואין לה הרבה מן המשותף עם האגודות (קומפאניונאז') הצבאיות למחצה והאריסטוקרטיות, שבהן הקיפו עצמם ראשי הממלכות בתחילת צמיחתן מתוך המבנה השבטי במובהק. שוני קיים גם בין אגודות אלה לבין התנועה הנרחבת של הרקומנדציות (recommandations); תנועה זו, בשעה שסמכותה של הרשות הציבורית (המדינית או השבטית) לא הייתה מספקת, דחפה יותר ויותר אנשים מכל שכבות האוכלוסייה להעמיד עצמם, ולו גם במחיר עצמאותם, תחת הגנתם של רמי מעלה שהיו בעמדה טובה יותר. ויש כמובן תצורות וגרסאות משניות רבות אחרות שאיני מציין כאן.

ודאי הוא שאגודות ו"המלצות" נמנות עם פרקטיקות אחרות שהיו ממטרימי של המשטר הפאודלי, אך מכך לא נובע שהן עצמן פאודליות. האגודות האוטנטיות נוסדו בחברות שעדיין לא הכירו כמעט רכוש חקלאי ויישובי קבע. כלומר, האגודה אינה נמנית עם המוסדות הקרקעיים שהם, כפי שראינו לעיל, המוסדות המקוריים והמהותיים של משטר פאודלי; התייחסות ל"פאודליזם נודד" – ויהא אשר יהא העניין הטמון ביצירה שמחברה משתמש בכינוי מעין זה – נראה שיש בו הרחבה של המונח, ובהחלט שימוש לרעה בו. פאודליזציה של האגודות לא החלה אלא מרגע שקיבלו החברים החשובים ביותר קונצסיות, במסגרת המפותחת יותר של חברות חקלאיות יושבות-קבע במובהק. קונצסיות אלה, מתוך שהעניקו לאותם חברים אוטונומיה כלכלית רחבה למדי, ומתוך שהביאו להרחקתם של יתר החברים מן המנהיג, רופפו את קשרי האגודה והכשירו את הקרקע להיעלמותה. עוד יש לציין כי קונצסיות אלה לא ייקראו "פאודליות" אלא אם עמדו בתנאים שמנינו לעיל.

ובאשר להמלצות, אשר בוודאי תורמות לתהליך התבססותה של האדנות בבסיסה של החברה, וגם מעידות כי התלות הפרטית תפסה את מקומה של הנתינות השווה כלפי המדינה (הנסיך) בכל דרגות החברה: כשלעצמן, אין בהן כדי להעניק – ולו לנתונים למרות המצויים ברומו של מדרג התלות – לא סמכות ולא רכוש קרקעי ברהורשה. עם זאת, במידה שעמדות הכפיפות הציבוריות אינן מורגשות דיין, יכולה להיות (ובדרך כלל יש) לנסיך ולסוכניו הבכירים נטייה לבחור באנשים הקשורים אליהם אישית, בקשרי תלות כאלה, לתפקידי נשיאה בחלק מן הסמכות. באופן כזה הופכת

התלות הפרטית במנהיג הפוליטי לאמצעי להשגת מידה קטנה של סמכות ציבורית, וזהו קו מאפיין של המשטר הפאודלי. דוואסאליות – אם להשתמש במונח המציין תלות מעין זו במדינה הקארולינגית שבה נוצרה הפאודליות – הלכה והשתלבה בהדרגה במוסד הענקת האחוות תמורת שירות (fief-service), כפי שהגדרנו לעיל. בשלב מסוים בתהליך זה נכנסו בעלי החסינות החופשיים לתוך רשת יחסי התלות והפכו את אחוזותיהם החסינות לפאודום (fief), ובתמורה קיבלו ערובה לסמכותם או אף זכו בהרחבתה.

ג. דווקא משום שהמשטר הפאודלי כרוך בחלוקה של סמכות, נראה לעתים שהמחברים מעניקים כינוי זה למשטר אך ורק משום שהם רואים בו ריבוי של נסיכים גמוכי דרג והתפוררות של מרכיבי העוצמה השלטונית, שבמקומות אחרים היו שייכים למדינה הריכוזית. אין ספק שפיצול מעין זה הוא אחד ההיבטים או המרכיבים של המשטר הפאודלי, אך האם בשל כך נעניק כינוי זה לכל משטר של נסיכויות הסמוכות זו לזו, שכמוהו חוו עמים עתיקים כה רבים עוד בטרם קמו ממלכות או ערי-מדינה? יהיה בכך משום בלבול בין החלק לבין השלם, ומעל לכול, יהיה בכך משום התעלמות מהיבט המנוגד לכל תהליך היווצרותה של הפאודליות, היבט שבדרך כלל מדגישים אותו במידה פחותה – אף שאינו פחות ממשי – והוא השתייכותן של כל הנסיכויות הללו למכלול פוליטי יחיד ומוכר, כפיפותן למלוכה סוֹוֶרֶנִית. אמנם, בדרגים העליונים עשויה הייתה להתבטא תכופות הנטייה של הנסיכים הגדולים להחליץ מן המערכת כדי להגיע לעצמאות מלאה, מה שמאפשר לדון במידת היעילות שלה; אך למרות זאת אין להכחיש כלל את העובדה שהשתייכות משותפת זו השפיעה בדרך כלל ביעילות על הדרגים האחרים, ועל חלקו הגדול של המארג החברתי; ראייה נוספת לכך ניתן למצוא, למשל, בהתנגדות שהתעוררה באיטליה להפיכת רכוש בעל חסינות ל"פאודום בסגנון פראנקי", כפיפות שבעלי החסינות לא היו מעוניינים בה.

עם זאת, יש לזכור כי אין מקום לכנות בתואר "פאודלי" כל מוסד המורכב רק ממשלות גדולות בעלות טווח אוטונומיה נרחב. אם המושל הוא פקיד, כלומר אדם המקבל את סמכותו בצעד האצלה בִּרְ-ביטול מטעם הנסיך, יהא אשר יהא אופן מתן התמורה לזה הראשון, אין אפשרות לדבר על צביון פאודלי. צביון זה קיים רק מרגע שאותו מושל מחזיק בסמכותו בתוקף מעמדו (מעמד אישי ובלתי ניתן לביטול) כמי שכפוף באופן פרטי לנסיך או כמחזיק ברכוש קרקעי הנהנה מזכויות יתר (או שניהם גם יחד).

אין לזהות במקורו את השלטון המוענק באופן הזה (בהליך של יצירת קונצסיה) עם שלטונו של בעל החסינות. זה האחרון מקבל, בלא כל קשר ליחסי תלות, חלק מן הסמכות הציבורית על הקרקע שהוא בעליה – אם נגדיר זאת במונחים של בעלות קרקעית (מונחים דומניאליים); כלומר, הוא מנהל ישירות את הליכי ניצולה הכלכלי,

ועושה זאת בלי מתוך אחר, מלבד (לפעמים) חוכרים, שאת הסטוס הזה שהוענק להם ניתן לבטל. אדם שמתוקף היותו כפוף לנסיך ולסוכנו קיבל מאת הנסיך סמכות על אזור או על חבל ארץ, אינו הופך עקב כך לבעלים של הקונצסיה ומעורבותו אינה מחסלת את זכויותיהם של בעלים קודמים, אפילו אם הוא עצמו מחזיק בנכסים המצויים באותו חבל ארץ. הוא מקבל רק את זכויותיה של המדינה על הנכסים הללו, זכויות שאינן מבטלות את החסינויות השונות של נכסים אלו, שקודם לכן התקיימו ישירות מול המדינה. כזו היא לכל הפחות הסיטואציה הראשונית. ואולם, מכיוון שהתמורה או הערבות החומרית שנמסרה מראש היא קונצסיה נדל"נית המלווה בזכות ציבורית, המצויה בטריטוריה המנהלית שהוענקה והקשורה אורגנית לסטוס של תלות אישית מתמדת כלפי הנסיך, והיא (התמורה או הערבות החומרית) מלווה בזכויות ציבוריות, הרי מכאן קצרה הדרך לאבחונה המוטעה של תלות הדדית, ובסופו של דבר של זהות, בין הענקת הנכס הנדל"ני לכהונה הציבורית ולתחום השיפוט הטריטוריאלי של הכהונה הזו. במיוחד ניתן לטעות ולערב בין הזכויות המיושמות בתחום שיפוט זה לבין זכויות הבעלות הפרטית, העומדת מעל זכויותיהם של בעלי רכוש הכפופים למרות. סופו של בלבול זה הוא, אם כן, פירוק מושג הבעלות להיררכיה של זכויות, ולטשטוש בין המושגים בעלות פרטית, נאמנות פרטית וסמכות ציבורית. איני משוכנע כי יש הסכמה מלאה ביני לבין בוטרוש בנוגע לניסוחים מסוימים: מה שמאפיין את המשטר הפאודלי אינו הפרטה מודעת של הסמכות הציבורית – שהרי במציאות אין נשבעים שבועת נאמנות אישית אלא לאישים שהואצלו עליהם זכויות ציבוריות – אלא אי-ההבחנה בין שני ההיבטים; אמת המידה המעשית לזיהויו של משטר פאודלי מצויה בהחלפה למעשה של תנאי מתמיד, שהוא *ratione rei et personae*, כלומר, לפי טיב העניין והמעמד האישי בהאצלות בנות-ביטול.

ד. נראה כי מחברים נוטים לבטא את המונח "פאודליות" כל אימת שהם מזהים אצולה צבאית חזקה, בדרך כלל ממוצא זר – אצולה כובשת, הניצבת מעל המון נתינים. אין להכחיש כי הצביון הצבאי קשור – אולי לא בהכרח, אך לפחות מבחינה היסטורית – למשטר הפאודלי, שהרי הוא מסייע בעוצמה רבה לכינונו של משטר זה; ואולם, המקבילה ההפוכה אינה נכונה. מלבד זאת, הצמדתו של התואר "פאודלי" למשטר כלשהו רק משום שהוא חווה את נוכחותה של אריסטוקרטיה ממין זה, יש בה בלבול בין החלק לבין המכלול; הרי אין כל הכרח שאריסטוקרטיה מעין זו תתאפיין בארגון צבאי.

ה. בסיכומו של דבר, כפי שראינו, קיימים שני סוגים של שגיאות או של בלבול מושגי. הסוג הראשון מתבטא בהצמדת התואר "פאודלי" למוסדות שאינם ראויים לתואר הזה; הסוג השני בא לידי ביטוי בזיהוין של חברות, המתאפיינות רק בחלק מן המרכיבים המכוננים את הפאודליות והנעדרות מרכיבים אחרים, כאילו היו פאודליות

לקטגוריה כללית נפרדת, שלה הוענק התואר המכתיים מעט והמהותני מידי "חברות אסיטיות".

משהגדרנו בעיה זו, ייתכן שבמקרים שבהם נבחן בחינה כללית מאוד את ההתפתחות החברתית, נמצא תועלת במונח שיחול על מכלולים חברתיים נרחבים המוגדרים רק באמצעות כמה מאפיינים בסיסיים משותפים. כמו כן, קרוב לוודאי שלא תהיה תועלת בהימנעות מהשימוש במונח "פאודלי" – אומלל ככל שיהיה – כדי לדבר על "ימי הביניים" הטרנס-קפיטליסטיים (שימוש הנובע מכך שהנוסח המקובל הוא מה שהנו). ואולם, מן הראוי שלכל הפחות נדרוש שהגדרה מוקדמת, או ההקשר, יאפשרו להוציא ממחשבתו של הקורא את הרעיון כי ייתכן שמדובר במשטר הפאודלי במשמעותו המדויקת, שאנו נגדירה היטב באותו מכלול של חברות. הטוב ביותר יהיה להימנע משימוש בביטויים "חברה פאודלית" ו"משטר פאודלי", ולהסתפק בהענקת התואר "מוסדות פאודליים" לאותם מוסדות ספציפיים הראויים לכך; ובאופן כללי יותר, לדבר על "עידן פאודלי" (דהיינו עידן שבו מתרחשות יחדיו תופעות פאודליות) ועל "חברות של העידן הפאודלי", וכיצא באלה שכן הופעתן של תופעות כאלה, היא כנראה קו משותף כמעט לכל החברות הללו.

ואולם, אם נמשיך וננתח בפרוטרוט את הסוגים השונים של החברות הקיימות בעידן כזה, הרי שלכנותן "פאודליות" ללא הבחנה – יהיה זה צעד מסוכן אפילו אם נגדיר אותן כ"פחות או יותר פאודליות", "נוטות אל עבר הפאודליות", "קדם-פאודליות", "פרוטו-פאודליות" וכיוצא באלה. הרי כך בדיוק נקבע מראש כי יש אפשרות לזהותן זו עם זו וכי קיימת קהילה בעלת נטייה דומיננטית – דברים שאינם מובנים מאליהם כלל וכלל. הבה ואדגיש: בלי ליפול אל המלכודת שאלה נופלים סוציולוגים מסוימים, שבחששם מפני מיון לסוגים אינם מרשים לעצמם עוד אלא מונוגרפיות אינדיבידואליות ובכך הופכים את המכלול למושא לתהליכי ריסוק מלאכותיים, הרי שמהלך זהיר ואובייקטיבי יותר, שאף יפחית את מספר הבלבולים האפשריים, יהיה לנסות ולייחד כינוי ספציפי לכל סוג של חברה או של מוסד. בלא לחרוג (בשל היעדר מומחיות) ממסגרת הדיון במדינות שהיו יורשותיהן של החברות באימפריה הרומית ובמזרח הקרוב העתיק, רצוני להתוות סכמה של ההבחנות וההשוואות העיקריות האפשריות כאן.

בארצות רבות הכירו השכבות שבתחתית הסולם החברתי כלכלה פחות או יותר דומיננטית (המבוססת על אחוזה), אשר רכשה עם הזמן צביון אדנותי בלי שהתהווה סביבה מבנה פאודלי במובהק; וככלל, כל הטריטוריות שנכללו באימפריה המאוחרת ובאימפריה הססאנית, ולאחר מכן באימפריה המוסלמית, חוו במידה שונה של אינטנסיביות, מי במקדם ומי במאוחר, התפתחות תוך יחסי גומלין של נחלות בעלות חסינות ושל "קומנדציות". עם זאת במזרח הן הנוצרי והן המוסלמי, הגובלה

ההתפתחות בשל השפעת מנגנון המדינה הביורוקרטי ובשל חשיבותן התברתית של הערים; היא אפילו לא התרחשה בכל האוכלוסיות הכפריות. בה בעת, התמוססו במערב המדינות, תצורות חדשות הפכו דומיננטיות, ומעליהן התייצבו סוגי משטר שונים – למן מונארכיות אישיות ועד אגודות – שמקורם היה בפלישות ה"ברבריות". במזרח לא היו באותה עת כל מקבילות לסוגי משטר אלה. מכל מקום, לא הגרסה האחת ולא הגרסה השנייה ראויות לתואר "פאודלית". דומני שכבר הוכחתי בעבר (Cahen 1953) עד כמה היה משום סירוס הוראה בשימוש במונח "אחוזה" (*fief*, [*lehn*]), וכן הלאה) לשם תרגום המונח המוסלמי הקמאי "אקטאע", המציין בעלות חכירתית פשוטה.

עם זאת, לחץ הצרכים הצבאיים (שהלך וגבר עקב התפתחותם של חיל הפרשים הכבד ושל כלי המצור) והצמצום בנחלות המדינה בעקבות חלוקתן הביאו לחיפוש אחר פתרונות כלכליים חדשים, הן במערב והן במזרח. בין יתר הפתרונות שנמצאו במערב הייתה גם ההפקעה למחצה של נכסי הכנסייה בידי הקארולינגים הראשונים; ייתכן שגם הכריסטיקיה (*charistikia*) הביזאנטיניים נבעו לפעמים מסיבות דומות, מכל מקום לפרונויה (*pronoia*) – בהשוואה למענקים בסטטוס של כמעט-בעלות – היה יתרון בכך שהענקתה היתה כרוכה במתן שירותים ציבוריים.

עם זאת, הפרונויה נותרת במשך זמן רב מושא לגבייה מנחלת המדינה, ואילו האקטאע המוסלמי משקף התפתחות נוספת, בכך שהמושא שלו (מה שמוענק) אינו חלק מרכוש המדינה, אלא חלק מהזכויות הפיסקליות של המדינה על תחום של בעלות פרטית. אמנם במשך פרק זמן מסוים נותר האקטאע (שנוצר באופן הזה) שונה מאוד ממה שעתיד להיות "האחוזה", משום שניתן בכל עת לבטלו או לשנותו, ובלבד שהנהגה ממנו יקבל את התמורה שחייבים לו (אם עודו מספק את השירות). ואולם, במשך הזמן נטה האקטאע להפוך מושא להורשה, וכאשר מתממש תהליך זה, מובן מאליו כי הוא מידמה באופן ברור לאחוזה (*fief*). לעומת זאת, הקונצסיה של הממשלות המחוזיות התפתחה לתצורות שהעניקו לנהנה אוטונומיה הולכת וגדלה; ומכיוון שלעיתים תכופות היוותה הענקתה אקטאע, קיימת נטייה לזהות בין האקטאע לבין הכהונה הציבורית, ואפילו בינו לבין תחום הסמכות של כהונה ציבורית זו. מכאן נבע ריבודם של שני סוגי אקטאע, שהפכו פחות ופחות נבדלים זה מזה מבחינת השפה. כאן ברורה מאליה ההתאמה עם התפתחותן של האחוזות הגדולות של הממשלה בתקופה שבה התעצבה הפאודליות המערבית במובנה המדויק.

גם במערב, הדבר שעליו מוותרת המדינה אינו עוד חלק מנכסיה, אלא זכויותיה על נכסיו של הזולת. כאן נקודת המבט הפיסקלית אינה היחידה; ובאופן כללי יותר מדובר בכל המבנה הפוליטי-חברתי של משטר, שארגון יחסי התלות בו בא במקום מנגנון המדינה של ביוזק או של האסלאם. ואולם, השיטה החדשה כוללת במידה לא פחותה,

ובין שאר המאפיינים, גם את היתרון של יחס ישיר ומיידי בין משאבים לבין שירותים, שהיה יעדו של מוסד האקטאע המוסלמי המחדש. נכון הוא כי שיטת האקטאע מעולם לא הקיפה את סך כל אדמותיה של מדינה כלשהי, דבר זה נכון במידה רבה אף יותר לגבי שיטת פרונוויה. כמו כן, נכון שבגלל עוצמתו של החוק השרעי היא גם לא העניקה למחזיק בנכס את כל הסמכויות שהיו לפאודל במערב באחוותו; אין להתעלם גם מכך שהפלישות שבו והעמידו בספק אם לא את העקרון של השיטה, הרי לפחות את הקבוצה הנהנית, ובכך החלישו ופגעו בתהליך הפיכת האקטאע לנכס בר הורשה. זאת ועוד: משאבי כוח האדם בדמות העבדים, שבעצמם היו קשורים לאפשרויותיה של כלכלת המסחר, אפשרו לנסיכים (שהקימו גייסות צבאיים חדשים) להילחם, תכופות בהצלחה, נגד הנסיות הבדלניות של שועיהם ורוזניהם. אין אם כן מקום לדבר על התפתחות פאודלית מלאה, ואף לא על "משטר" פאודלי, ולו רק מנקודת מבט זו. עם זאת, אי אפשר להכחיש כי בכל זאת התקיים מוסד פאודלי, וכי בכל זאת הייתה התאמה בינו לבין מקבילותיו באירופה. יש להסיק מכך כי התפתחות זו יכולה להתרחש לא רק כאשר החברה מתקיימת על כלכלה שהיא חקלאית בעיקר ומסחרית אך במעט, אלא גם כאשר המדינה אינה שואבת מכלכלת הסחר, באופן יחסי, הכנסה המספיקה לה כדי לעמוד בכל חובותיה, תהא אשר תהא מידת התפתחותה של כלכלה זו.

עם זאת, יש היבטים אחרים של הפאודליות שיש להביאם בחשבון. בפאודליות המערבית, המחזיקים באחוות הם הכפופים ישירות למרותו (הפרטית) של הנסיך. דומני כי בבינוץ כמעט שאין סימנים לתפיסה מקבילה. באסלאם הבעיה היא יותר מסובכת. במרבית המקרים הקצינים הבכירים המחזיקים באחוות הגדולות היו עבדים במוצאם, שהועלו לדרגות הגבוהות ביותר; גם כאשר שוחררו בסופו של דבר, הם נותרו קשורים אל אדוניהם בקשר של כפיפות אישית ופרטית. לכן, אם לא מתקיים הקשר המוסדי ההדדי, זה שגרם לכך שבפאודליות המערבית לא היה נאסאל בלי אחווה ולא הייתה אחווה בלא יחסים של נאסאליות, כי אז לא נותר אלא לקבוע שבין המחזיק באקטאע לבין מי שהעניקו יש מערכת יחסים של תלות אישית. זאת ועוד: כאשר אישיות גדולה מגיעה לאוטונומיה פוליטית של ממש, היא כופה על שועי הנסיכות שלה להישבע לה אמונים, ואף מביאה לכך ששמה משולב בתפילת יום השישי לצד שמו של הריבון, שהיא (האישיות הגדולה) ממשיכה להכיר במרותו. אכן חכם ופיקח יהיה מי שיוכל לומר האם השבועה הזו או התפילה הזו מכוונות כלפי המחזיק בסמכות הציבורית או שמא כלפי האדם הפרטי שמכהן באותו התפקיד הציבורי (וגם כאן, אני מאמין כי בוטרוש, עד כמה שיהיה אנטי-יוריסט – מתנגד למדע המשפט – מניח לעצמו לערוך הבחנות שלעיתים יש להן אך ורק משמעות משפטית).

ההבדל העיקרי בין התלות של המחזיק באקטאע באדונו לבין תלותו של הוואסאל

באדונו שלו הוא קודם כל הבדל קונספטואלי. ניתן לדון במידת יעילותה של תלות זו: הוואסאליות, שנולדה מחוץ לתחומיו של השעבוד, היא חווית; נובעת ממנה חובה של האדון להגן על הוואסאל שלו, שכמובן נעדרת מן הניסוחים המשפטיים של העבדות או אפילו של הסטטוס של העבד המשוחרר. עם זאת, מצד אחד, הנסיך המערבי אינו סתם שותף שווה לוואסאל שלו, אלא מנהיג שהוא לעתים קרובות תובעני; מצד שני, קשה להעלות על הדעת נסיך מורחי המעניק לעצמו תכופות את הסיפוק של יצירת ניכור בינו לבין האנשים שעליהם נשען כוחו – ולו רק בכך שאינו מגן עליהם (אפילו אם יש לו הזכות לגרום עוול לקציניו רמי המעלה). עם זאת יש לזכור: גם אם הוואסאליות לא נולדה מן העבדות, הרי היא גם לא נולדה מקרב בעלי החסינות החופשיים הגדולים, גם כאשר הצליחה להכניס אותם אל תוך מסגרתה.

ככלל, הפאודליות המערבית מאופיינת בריבוד של אחוזות ושל פאודלים, ולכן אין הנסיך יכול להגיע אל אחרוני נתיניו אלא באמצעות מתווך; ואולם, היו מקרים או מחוזות – במיוחד במדינות הנורמנדיות – שבהם המתווכים הללו לא היו קיימים, והנסיך היה האדון הישיר של האבירים הפשוטים. גם במזרח היו נפוצים שני סוגי המקרים – אם כי בהבדלים מסוימים. המדינות השייכות למסורת התורכית-סלג'וקית הן מייצגותיו של המבנה ההיררכי; ואילו מצרים של השושלת האיוביית ושל הממלוכים מייצגת את המקרה השני, שבו יש לאנשי הצבא כוח כקולקטיבי, אם כי בדרך כלל איש מהם אינו בעל כוח כזה כיחיד (נוסף על כך, במצרים מעולם לא הוצא האקטאע מתחום שליטתה של המדינה, ומעולם לא היה מעמדה של משפחה שהחזיקה בו יציב עד כדי כך שלא ניתן היה להחליפה באחרת).

היו שציינו והדגישו כי בין ה"פאודליות" המוסלמית לבין ה"פאודליות" המערבית שרר הבדל גדול, שהתבטא בכך שהמוקטע המוסלמי חי בדרך כלל בעיר. אולם ההבדל יכול להיות פחות משמעותי אם במקום להשתמש בכסיס להשוואה בצרפת הצפונית או בגרמניה המערבית (כפי שעושים תמיד כשעורכים השוואות למערב), נבחן את המצב ששרר באיטליה.

אין צורך להתעכב על כך: העולם המוסלמי לא היה מרושת מן המסד עד הטפות ברשתות של יחסי תלות פרטיים וציבוריים; שיטת האקטאע לא כיסתה את העולם המוסלמי לחלוטין, אפילו לא כשהתופעה הייתה בשיאה, והיא לא העניקה למחזיקים בו את הסמכויות שמהן נהנו הפאודלים האירופים; ויש גם הבדלים נוספים. רק לעתים רחוקות, וגם זאת מתוך מידה של רישול, ניתן להעניק את התואר "פאודלי" למשטר של המדינות המוסלמיות. יתר על כן, בהחלט ברור כי בניגוד למערב, העולם המוסלמי לא פיתח, לא בשם זה ולא בשם אחר, תיאוריה של חברה מן הסוג הפאודלי; זאת מכיוון שהדבר מנוגד לחלוטין למסגרתו המושגית של החוק המוסלמי. לאור כל זאת, מעניין לגלות כי בכל זאת היו קיימים מוסדות אשר באופן כללי אנו יכולים לכוונתם בשם

הרהורים על השימוש במילה "פאודליות"

"פאודליים", והיו קיימים נצרים של פאודליות שאינם בלתי ניתנים לזיהוי. אני מניח שמסקנות דומות ניתן לגזור גם בנוגע לחברות "אסייתיות" אחרות. איני יודע, לנוכח כל האמור לעיל, אם הפאודליות המערבית הייתה נראית בעיני כה מקורית כפי שנראתה בעיניו של בוטרוש, שכינה אותה "בתו של המערב". מקורית? ודאי שהפאודליות המערבית היא מקורית, אך זאת מפני שהתקיים בה מפגש שמקורו בנסיבות ההיסטוריות; מפני שהשתלבו-התמזגו בה, אך ורק בתחום הקארולנגי, מרכיבים, שבמקומות אחרים נותרו פרודים (או מתואמים במידה בלתי שווה); מפני שהשיטה נתגלגלה לדרגה של טוטליות שלא מומשה בשום מקום אחר. האם ניתן לומר כי המרכיבים הם מקוריים ובלבדיים? שיש בהם כאלה שאין למצוא בשום מקום אחר? ששילוביהם אפילו לא החלו להתממש במקום אחר? דומני שקשה לענות בחיוב על השאלות הללו.

והנה, אם נחזור אל העניין העומד לפנינו, ודאי הוא שיש לומר כדלקמן: כדי שתהיה אפשרות להשיב תשובות מוצקות לשאלות מעין אלה, צריך שייערכו מחקרים על בסיס ידע נכון ומדויק של המונחים השונים המשמשים להשוואה, ושתהיה שפה משותפת. והרי זה ההפך הגמור משימוש בלתי מוגדר במונחים טכניים השאובים מחברות אחרות. לא למילה "בֶּנֶפִּיִּצְיוּם" (beneficium) ולא למילה "אקטאע" היו תמיד משמעויות זהות, ולעולם אין אפשרות לתרגם בדיוק מוחלט את זו הראשונה באמצעות זו האחרונה או להפך. יש לנקוט גישה של שיקול הדעת, ולא להסיק מן הדמיון שבין כמה מוסדות המוצאים מהקשרם או מן הניגוד ביניהם כי יש דמיון (או ניגוד) כולל ומקיף, שניתן לבטאו באמצעות הדבקתה של תווית למשטר. ולסיכום: יש לדעת כיצד להסתכל בו בזמן בחלק ובשלם; מאחורי המילים, יהא אשר יהא טווח משמעותן, יש לראות את המציאות הקונקרטית.

אני מודע לכך שמתן מעין שיעור כזה על אודות דברים כה בסיסיים עשוי להיראות מגוחך. קל וחומר, קטונתי מלתת שיעור שכזה לשותפים לעבודה שהם מלומדים בעלי שיעור קומה. ובכל זאת, אולי נורמלי הוא שכל אחד מאתנו יחלוק עם האחרים את הדברים שהוא רגיש להם בגלל אופיו או בגלל תחום התמחותו. טבעי הוא שבבואנו להתכונן לתפקידנו בתזמורת, נכוון את כינורותנו זה מול זה. והנה, לרוע המזל, אם נביט על עבודותיהם של עמיתינו (ולעתים של אלה שמן השורה הראשונה), או על עבודותנו שלנו, או על המאמרים בכתב העת הזה ממש – מי מאתנו יעז לומר כי הם מכוונים ומתואמים זה לזה? מי יעז לומר כי אנו עצמנו השגנו כבר לחלוטין את הגישה הנחוצה של ההשוואתיות, ואת הקפדנות הנחוצה של המתודות; הייתי מאושר במיוחד לו הקדמה זו, שהיא חלקית ונטולת יומרה, תוכל (לפחות) לייסד בינינו לבין עצמנו או בינינו לבין אחרים, דיאלוג פורה.

- Boutruche, Robert, 1959. *Seigneurie et féodalité*, Paris.
- Cahen, Claude, 1953. "L'évolution de l'iqṭā'", *Annales*.
- Cahen, Claude, 1960. "Au seuil de la troisième année: réflexions sur l'usage du mot de féodalité", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3: 2-20.